

CANSIZ BEDENİN, SANATIN KONUSU HALİNE GELMESİ ve POST MORTEM FOTOĞRAF¹

Haluk Arda OSKAY²

ÖZ

Ölüm ve sonrası, yaşamın doğal bir parçası olarak insanoğlunun var oluşundan beri her zaman cevaplandırmaya çalıştığı ve asla cevaplayamadığı bir olgu olarak yaşam döngüsünün ayrılmaz bir parçasıdır. “Yaşıyor olmak” durumunun tam tersi olmasına karşın ironik biçimde yaşam pratiklerinin bir çoğunda ölüm kavramının yansımalarını bulmak mümkündür. Tarih öncesi insan yaşamına dair edinilen bilgilerde, mezarların ve defin işlemi sırasında ölüne yanına bırakılan eşyaların önemli bir yeri vardır. Antik çağlardan günümüze kalan en önemli yapılardan anıt mezarlar, zigguratlar, piramitler, lahitler, mezar taşları da ölüm ve sonrasıyla ilintilidir. Hayattan ayrılmaz bir parça olarak ölüm ve dolayısıyla cansız beden, mimaride olduğu gibi sanatın da konusu haline gelmektedir. Sanatın konusu olarak, Antik Roma döneminde, ata kültü ritüeli olarak cansız beden yüzünden balmumu kalıp kullanılarak çıkartılan portre; Rönesans dönemi ve sonrasında cansız beden yüzüne yağlıboya portresinin yapılması gibi bir çok farklı örneği olmasına rağmen en çarpıcı ve sıra dışı uygulama alanını fotoğrafın icadıyla beraber cansız beden fotoğrafı ile olan post mortem fotoğrafı yaşamaktadır. Özellikle 19. yüzyılda ölü beden yüzüne temiz günlük kıyafetlerle, makyajlanarak, hayattaymış gibi poz verdirilerek ve diğer aile bireyleriyle beraber fotoğrafı ile ortaya çıkan post mortem fotoğraf dönemin şartları gereği hayatını kaybeden aile bireyinin anısını yaşatmak amacıyla kullanılmaktaydı. Günümüz fotoğraf sanatında ise bir çok sanatçı cansız bedeni (veya cansız gibi duran bedeni) ve beden parçalarını çalışmalarının konusu haline getirmektedir. Cansız beden ve beden parçalarının esteteze edilerek fotoğraf sanatının konusu haline gelmesinin tarihsel süreci ve günümüz fotoğraf sanatında konusu post mortem fotoğraf olan sanatçıların yapıtlarının irdelenmesi, “Cansız Bedenin, Sanatın Konusu Haline Gelmesi ve Post Mortem Fotoğraf” başlıklı çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fotoğraf, Post Mortem, Cansız Beden.

¹ Bu makale 3 Haziran 2016 tarihinde, Yunanistan’ın Sakız Adası’nda düzenlenen, I. Uluslararası Sanatın Gerçekliği Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulmuştur

² Yardımcı Doçent, Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümü ardaoskay(at)gmail.com

DEAD BODIES BECOMING A SUBJECT OF ART AND POST MORTEM PHOTOGRAPHY

ABSTRACT

As a natural part of life; death and beyond is a phenomenon, in an inseparable part of lifecycle, which human being struggle to find an answer through its existence and never could. As an exact opposite “Being alive”, ironically death concepts reflections can be found in many life practices. In the information obtained from prehistoric human life, the graves and the belongings which are left aside the dead during the burial process, has an important place. The mausoleums, ziggurats, pyramids, sarcophaguses and tombstones which extant from the ancient eras to today, are related with death and beyond. Death as an inseparable piece of life, therefore dead body, become a subject of art as in architecture. As a subject to art, in the Ancient Rome’s ancestor cult ritual, the portrait that was moulded from dead body’s face; and also Renaissance era and beyond, where the dead body portraiture in oil paint with many different examples. However the most striking and extraordinary application areas exist with the invention of photography, where the dead body photographing process known as post mortem photography. Post mortem photography emerged especially in the 19th century, where the dead bodies were posed in daily clothes, with make-up as if they were alive and were photographed together with other family members; used to embalm the family member according to the conditions of the photography era. In todays art of photography, many artists use dead bodies (or bodies that look like dead) and parts of body as a subject to their works. The historical process of aestheticized dead body or parts of bodies which become a part of art of photography and scrutinizing the works of today’s post mortem photographers, build the aim of this study.

Key Words: Photography, Post Mortem, Dead Body.

Oskay, Haluk Arda. "Cansiz Bedenin, Sanatin Konusu Haline Gelmesi Ve Post Mortem Fotoğraf". *idil* 5.27 (2016): 2001-2014.

Oskay, H. A. (2016). Cansiz Bedenin, Sanatin Konusu Haline Gelmesi Ve Post Mortem Fotoğraf. *idil*, 5 (27), s.2001-2014.

GİRİŞ

Latince “post” (ardında, arkasında, sonra) ve “mors” (ölüm, ceset) (Kabağağ ve Alover 374,458) kavramlarından türetilmiş olan post mortem fotoğraf, temel olarak ölü veya ceset fotoğrafçılığı olarak tanımlanabilmektedir. Günümüz bakış açısından değerlendirdiğimiz zaman oldukça sıra dışı olarak görülmesine rağmen ölüyü / atayı anma bağlamında ele alındığı takdirde neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir ritüelin son halkalarından birisidir. Günümüze kadar ulaşabilmiş antik veya daha eski dönemlere ait yapıtlar incelendiğinde bir çoğu ölüm kavramıyla ilintilidir. Bilinen en eski yapılardan olan Şanlıurfa Göbekli Tepe tapınağı, İngiltere’de bulunan Stonehenge ve Mısır piramitleri ölüm ve sonrasıyla ilişkilidir.

Fotoğraf 1: Göbekli Tepe’deki T biçimi sütunların üzerine eller, kemer ve peştamallar yontularak stilize edilmiş bir insan figürü.

Ölünün ardından yapılan ritüel ve anma törenlerinin önemli bir kısmı olan, kişinin suretinin hatırlanması ve hatırlatılması için heykel, büst, veya portresinin yapılması en çok başvurulan yöntemlerden olsa da, bu yöntemler içerisinde cesedin kendisinin kullanılması bağlamında ele alındığı takdirde post mortem fotoğrafa en çok yaklaşımı “ölüm maskı” olarak adlandırılan, ölünün yüzünden bal mumu veya alçı kullanılarak yapılan kalıp alma işlemidir. Post mortem maske olarak da adlandırılan bu yöntemin bilinen en eski örnekleri antik mısır uygarlığına kadar dayanmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda sıklıkla uygulanmış olmasıyla beraber günümüzde örnekleri azalsa da hala uygulanmaya devam etmektedir.

Napoleon Bonaparte, Frederic Chopin, Leo Tolstoy, Ludwig van Beethoven, Victor Hugo, Frederic Nietzsche, Alfred Hitchcock, Bruce Lee gibi bir çok kişinin post mortem maskesi yapılmıştır (Lindsay 23-24).

Fotoğraf 2: San Juan Bautista müzesinde sergilenen Alfred Hitchcock'un post mortem maskesi.

Post mortem maske tekniği genellikle yüz hatlarını kalıcı hale getirmek için kullanılmaktadır. Günümüz imkanları kullanılarak gerçekleştirilen plastinasyon tekniği ise tüm vücudu, ayrı ayrı katmanlar halinde oldukça gerçekçi görünen heykellere dönüştürmektedir. Etik tartışmaları hala sürmekte olan bu teknik uygulanırken özel bir vakum işlemiyle kadavradaki sıvıların yerini silikon kauçuk, epoksi reçine veya polyester reçine gibi reaktif polimerlerle yer değiştirilir. Beden hücreleri ile doğal yüzey hatları mikroskobik düzeye ininceye kadar muhafaza öncesindeki koşullarıyla aynı kalması sağlanır. Örnekler kuru ve kokusuz, dolayısıyla da kelimenin en gerçek anlamıyla “kavranabilir” hale getirilir. (Hagens ve Whalley 18)

Fotoğraf 3: Gunter von Hagens'in uyguladığı plastinasyon örneği.

POST MORTEM FOTOĞRAFIN GELİŞİM SÜRECİ

Hagens'in uygulamış olduğu plastinasyon tekniği, ölüm maskı yönteminin modernize edilmiş hali olması gibi post mortem fotoğrafta, resim geleneğinin devamı olarak, gelişen teknolojinin bir ürünüdür.

19. yüzyılda fotoğraf teknolojisinin ilk ürünlerinden biri olan deguerotip'in icadı ile yas ritüelleri kapsamında, ölünün fotoğraflarının çekilmesi -yani post mortem fotoğrafçılık- Avrupa'da ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde çok yaygın bir hal almıştır (Aytemiz 12). Fotoğrafın icadı öncesi ölen kişinin hatırasını yaşatmak amacıyla resminin yapılması yaygın bir gelenektir (Wright). Post mortem fotoğrafın ortaya çıkışı, heykel, resim gibi diğer disiplinlerin ölü bedeni konu olarak almasının devamı niteliğindedir. Fotoğrafın icadıyla beraber post mortem resim geleneği bir anda bitmemiştir. Ressamın hünerine bağlı olarak hayattaymış izlemine fotoğrafa göre daha iyi sağlayabildiği ve yüzü bozulmuş cesetleri fotoğraflamanın uygunsuz olmasından dolayı bir süre daha varlığını sürdürmüştür.

19. yüzyılda sanayii devrimi sonrası toplumsal yaşam derinden değişim geçirmektedir. 1850'li yıllarda Londra nüfusunun yarısından fazlası açlık tehdidi altındaydı. Yetersiz alt yapı yüzünden kanalizasyon sistemi sokaklarda aşıktan

akmaktaydı ve sık sık geniş kitleleri etkisi altına alan kolera ve tifüs salgınları çıkmaktaydı.

Fotoğraf 4: Fotoğrafın icadı sonrası Post Mortem Resim Örneği, Shepard Alonzo Mount, Camille'nin Portresi, 1868.

Kötü yaşam koşullarından en çok etkilenenler ise çocuklardı. Yaşanan iş gücü açığı sebebiyle çocuk işçiler günde 16 saate kadar çalışmak zorundaydı. Sağlıksız yaşam ve ağır çalışma koşulları altında kaçınılmaz olarak bebek ve çocuk ölümleri trajik boyutlara ulaşmıştı. (Topçuoğlu 60) Post mortem fotoğrafların ağırlıklı olarak çocuklar için kullanılmış olması, dönemin şartları incelendiği zaman anlam kazanmaktadır. Post mortem fotoğraf ölen kişinin anısını yaşatabilmek için, aile fertlerine son bir fırsat sağlamaktadır.

Daguerreotype'in kullanıldığı ilk yıllarda parlatılmış gümüş plaka üzerine, oldukça detaylı küçük görüntüler elde ediliyordu ve bu işlem oldukça maliyetli olmasının yanında bir lükstü. 1840'larda fotoğrafçıların sayısının artmasıyla beraber daguerreotype işleminin maliyeti de azalmıştı. 1850'lerde maliyeti daha az olan ambrotype (cam üzerine), tintype (ince metal plaka üzerine) ve carte-de-visite (kağıt

üzerine) fotoğraflama yöntemleri ortaya çıkmıştı. 1860'larda beraber portre fotoğrafı toplumun hemen hemen her kesiminin ulaşabileceği konuma gelmesine rağmen post mortem fotoğrafın maliyeti sıradan portre fotoğrafına göre bir hayli yüksekti. Genellikle fotoğrafçının, ölünün olduğu yere gitmesi gerekliliğinden ve kadavranın konumlandırılması için kullanılan özel düzeneklerden ötürü post mortem fotoğraf edinmek için oldukça yüksek miktarlarda maddi fedakarlık yapmak gerekiyordu fakat maliyetin yüksek olmasının tek sebebini teknik gerekliliklerle açıklamak yetersiz kalmaktadır (Meinwald). Kadavranın yüzünün bozulmadan fotoğraflanabilmesi için oldukça kısa bir süre vardır. Dönemin fotoğrafçıların, merhumun ailesinin içinde bulunduğu kısıtlı zaman zarfını, maliyeti arttırmak için fırsat olarak kullandığı sonucu çıkartılabilmektedir.

Fotoğraf 5: Post Mortem Fotoğraf, Alphonse Le Blondel, 1850.

Alphonse Le Bondel'in (1814-75) dagerotipinde tasvir edilen oğlunu izleyen baba gölgede otururken, ölü çocuğa, izleyicinin gözünü göğe yönelten perdelerle çevrili ilahi bir ışık vurur. Bu dagerotipin arkasında, "Ölüm sonrası fotoğrafları, ölüm maskeleri" yazan bir reklam etiketi konmuştur (Hacking 59). Fotoğraf 5'de görüldüğü üzere, Post mortem fotoğraflar oldukça ince düşünülerak kurgulanabildiği gibi fotoğraf 6'da sadece anı fotoğrafı formatında, sade bir şekilde de kurgulanmaktaydı.

Post mortem fotoğrafla ilgili bir diğer ilginç nokta ise, fotoğrafın icad edildiği ilk dönemlerde kullanılan objektiflerin ışık geçirgenliğinin az olması ve emisyonların ışık duyarlılıklarının düşük olmasından dolayı, zorunlu olarak uzun pozlama yapılması gerekliliğinden ötürü, ölülerin fotoğraflanması için çok uygun bir yöntem olmasıdır. Hareketli objeler uzun pozlama süresinden dolayı silikleşmiş, flu olarak görüntüye

yansırken, sabit objelerde bu etki görülmez. Dolayısıyla hayatta olan aile fertleriyle beraber çekilen post mortem fotoğraflarda, kadavra son derece net olarak kayıt altına alınırken, canlı olan diğer kişilerin silikleşmiş şekilde fotoğrafa yansımaktadır. Bu bağlamda “vanitas” (latince: hiçlik) adı verilen sanat akımının temel hareket noktası olarak tek gerçek olanın ölüm olduğu ve dünyevi hazların anlamsız olduğu (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 1576) düşüncesiyle ilginç şekilde örtüşmektedir.

Fotoğraf 6: Kadavranın Net, Hayatta Olanların Flu Olarak Fotoğraflandığı Post Mortem Fotoğraf Örneği.

Post mortem fotoğraflara Müslüman Osmanlı topraklarında da rastlanmasına rağmen daha çok cenaze töreni sırasında çekilmiş fotoğrafları kapsamaktadır. Bu geleneğin olmayışı büyük oranda, sadece Müslüman halkın görüntülere karşı olan olumsuz tavırlarından dolayı değil, Müslümanların Hristiyanlardan farklı olarak ölümlerini bekletmeden hemen gömmelerinden kaynaklanmıştır (Gökten).

Simber Atay Eskier “Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğraf Faaliyeti ve Şahitliğin Otoritesi” başlıklı yazısında bu konuya değinerek şöyle der; “Abdullah Biraderler imzalı ve 1896 tarihli Garabet Efendi Tıngır’ın cenazesi, tipik bir post-mortem yorumudur. Post-mortem fotoğrafçılık, XIX. yüzyılda bilhassa başvuru bir

ritüeldi. Kısmen cenaze törenine ilişkin tanıklığı, kısmen sevgili bir kişiyi biraz daha bu dünyada muhafaza etme arzusunu içeriyor, kısmen de bu münasebetle merhuma bir saygı gösterisinde bulunuluyordu.” (Eskier, ty; aktaran Göktan, 2009)

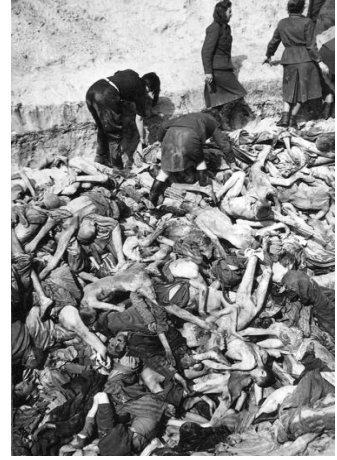

Fotoğraf 7: Abdullah Biraderler, Garabet Efendi Tıngır'ın Cenazesi, 1896.

XX. yüzyılla gelindiğinde fotoğraf stüdyolarının sayısının artması, gelişen yöntemlerle beraber fotoğraf çekim ve baskı maliyetlerinin azalması, fotoğrafı daha ulaşılabilir bir hale getirmiştir. Dolayısıyla aile bireylerinin fotoğraflanması için ölüm gibi trajik bir olayın gerçekleşmesi beklenmemektedir. Bunun sonucunda post mortem fotoğrafın anı amaçlı kullanımı neredeyse tamamen ortadan kalkmasına rağmen haber değeri taşıyan veya birisinin öldüğünü ispat etme amacı güden kullanımı günümüze kadar varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Haber niteliği taşıyan post mortem fotoğraflar ilk dönem naifliklerini kaybetmiş ve ölümün çarpıcı yönünü ön plana çıkartmaya başlamaktadır. Bu etki I. ve ardından II. Dünya Savaşıyla beraber iyice çarpıcı hale gelmiştir.

Fotoğraf 1: Kanadalı Fotoğrafçı Charles Hilton DeWitt Girdwood'un (1878-1964) I. Dünya Savaşı'nda Çekmiş Olduğu Yaralı ve Ölü Askerleri Gösteren Fotoğraf, 1915.

Fotoğraf 2: George Rodger tarafından çekilmiş Bergen-Belsen Toplama Kampında Esirlerin Cesetlerin Fotoğrafı, 1945.

GÜNÜMÜZ SANATINDA POST MORTEM FOTOĞRAF

Post mortem fotoğraf geleneği zaman içerisinde değişim göstermeye devam ederek günümüz fotoğraf sanatında varlığını sürdürmektedir. Başlangıcında sadece anı niteliği taşıırken zamanla kurgu özelliği de katılarak anlatısal değişim göstermiş ve XX. Yüzyılda daha spontane ve daha çarpıcı şekilde haber ve belge amacıyla kullanılmasına karşın, ölümün estetik anlatısal boyutu aynı zamanda sanatında bir parçası haline gelmektedir. Günümüz sanatında ise en çarpıcı örnekleri veren sanatçılardan birisi Joel Peter Witkin'dir. 1939 Amerika Birleşik Devletleri doğumlu sanatçı çalışmalarında bedenin bütünlüğünü tamamen bozup ardından yeniden oluşturmaktadır. Post mortem fotoğrafın ortaya çıkışında ki temel amaç beden bütünlüğünü koruyarak, cesede canlıymış izlenimi vermek üzerine kuruludur, fakat Witkin'in çalışmalarında beden parçalara ayrılarak, cansız olduğundan kuşku edilmez şekilde izleyiciye sunulmaktadır. Ölümün ve cesedin doğal yapısı dışında yorumlanarak sunulması "ölüm sonrasının sonrası" olarak nitelendirilebilir. Ölü olarak sunulan sadece insan bedeniyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda ölü bitkilerle birlikte sunulurken insan ve doğa arasında ki vazgeçilmez yaşam ve ölüm döngüsü vurgulanmaktadır. Bu bağlamda ele alındığı

takdirde, sanatçının yapıtları vanitas akımının günümüz uyarlaması ve modern toplumun doğadan kopmasının eleştirisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 10: Joel Peter Witkin, The Harvest, 1984.

Ölü bedeni estetize ederek kullanan bir diğer sanatçı Gottfried Helnwein'dir. 1948, Avusturya doğumlu olan sanatçı, kürtaj yapılarak yaşam hakkı, henüz dünyaya gelmeden elinden alınmış olan fetüsleri konu edinmektedir (Johnson). Helnwein'in çalışmaları post mortem fotoğrafin ilk uygulamalarını anımsatır biçimde kurgulanmaktadır. 18. Yy da doğal yollarla ölen çocuklar post mortem fotoğrafin konusu olmaktadır, fakat Helnwein'in çalışmalarında insan eliyle yaşamı sonlandırılan fetüsler konu haline getirilerek, modern hayatın eleştirisi yapılmaktadır. Sadece fotoğraf olarak değil enstalasyon ve sunum biçimi de dikkate değerdir. Kilisede, ana rahminde olduğu gibi baş aşağı sergilenerek tamamlanamamış doğum sürecine gönderme yapılmaktadır.

Fotoğraf 11: Gottfried Helnwein, Fall of the Angels, Bruges, Belçika, Enstalasyon, 1000 x 700 cm, 2005.

SONUÇ

Defin ritüelleri insanlık tarihinin her döneminde ait olduğu toplum için önemli bir yer tutmaktadır. Kültürlere göre değişiklik gösterse de “hatırlama” ve “anımsama” ortak nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölen kişinin imgesine sahip olma, kişiyi hatırlamanın en etkili yolu olarak çeşitli uygulamalara konu olmaktadır. Fotoğrafın ortaya çıkmasına kadar geçen sürede çeşitli yöntemler uygulansa da ulaşılabilirlik ve aslını yansıtmaya bağlamında fotoğraf, icadıyla birlikte, kısa sürede en yaygın yöntem haline gelmiştir. XIX. Yüzyılda ortaya çıkan fotoğraf, çocuk ve genç ölümlerinin trajik şekilde artış gösterdiği dönemde en önemli hatıra yaratma aracı durumundadır. Günümüz bakış açısından oldukça tuhaf karşılansa da, dönemin şartları göz önüne alındığı takdirde gelenek ve/veya zorunluluk olarak post mortem fotoğrafın ortaya çıktığı görülmektedir. Erken dönemlerinde anı fotoğrafı olarak sadece kadavranın kendisi görüntülenirken zamanla diğer aile bireyleriyle beraber kurgusal kompozisyonlar ortaya çıkmış ve anlatımı dili farklılık göstermeye başlamıştır. XX.

Yüzyılla beraber fotoğrafa sahip olma maliyeti azalmış ve toplumun büyük çoğunluğunun ulaşabileceği seviyeye geldikten sonra post mortem fotoğraf şekil değiştirerek, aile hatırası statüsündeki naif yapısını bir kenara bırakmıştır. Günümüz fotoğraf sanatı bağlamında ele alındığı zaman, ilk yıllarından farklı olarak ölümlü birisinin imgesini hatırlatmayı değil, modern yaşamın içerisinde kaybolup giden çağımız insanına ölümlü olduğunu hatırlatmaktadır.

Kaynakça

Aytemiz, Pelin. «Arada Kalmış İmgeler: Ölüm, Fotoğraf ve Ölü-Doğan Fotoğrafçılığı.» *Pivolka* 22 (2012): 12-14.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. *Vanitas*. Cilt 3. İstanbul: Yem Yayın, 2008. 3 cilt.

Göktan, Çağatay. «Çağdaş Fotoğraf Sanatçılarından Örnekler: Elizabeth Heyert.» Ekim 2009. *Arşiv Fotoritim*. 26 Mayıs 2016. <<http://www.arsivfotoritim.com/yazi/2009/10/page/5/>>.

Hacking, Juliet. *Fotoğrafın Tüm Öyküsü*. Çev. Abbas Bozkurt. İstanbul: Hayalperest Yayınevi, 2015.

Hagens, Gunter von ve Angelina Whalley. *Body Worlds - The Original Exhibition of Real Human Bodies*. İstanbul: Ömür Matbaacılık, 2010.

Johnson, Robert Flynn. *Gottfried Helnwein*. 2000. 27 Mayıs 2016. <<http://helnwein-info.tripod.com/helnwein/>>.

Kabaağaç, Sina ve Erdal Alover. «Latince Türkçe Sözlük.» İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995. 374-458.

Lindsay, Keith R. *And in the End: A Guide to the World's Weirdest Funerals*. London: Summersdale Publishers, 2006.

Meinwald, Dan. *Memento Mori: Death And Photography In Nineteenth Century America*. 1996. 25 Mayıs 2016.

<<http://vv.arts.ucla.edu/terminals/meinwald/meinwald1.html>>.

Topçuoğlu, Nazif. *Fotoğraf Ölmedi Ama Tuhaf Kokuyor*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Wright, Lynn. *19TH CENTURY DEATH BED PORTRAITURE*. 26 Ocak 2012. 20 Mayıs 2016.

<<https://lynnwright00.wordpress.com/2012/01/26/19th-century-death-bed-portraiture/>>.

Görseller

Fotoğraf 1: <http://www.nationalgeographic.com.tr/makale/kesfet/dunyanin-en-eski-tapinagi-gobekli-tepe-yenileniyor/2716/0>

Fotoğraf 2: <http://www.trend-chaser.com/featured/faces-of-death-the-haunting-death-masks-of-32-historical-people/3/>

Fotoğraf 3: <http://www.reviewstl.com/visit-body-worlds-2011-at-the-st-louis-science-center-0802/>

Fotoğraf 4: <https://lynnwright00.wordpress.com/2012/01/26/>

Fotoğraf 5: <https://lynnwright00.wordpress.com/2012/01/26/>

Fotoğraf 6: <http://guff.com/do-you-see-dead-people-in-these-photos>

Fotoğraf 7: <http://www.arsivfotoritim.com/yazi/cagatay-goktan-cagdas-fotograf-sanatcilarindan-ornekler-elizabeth-heyert/>

Fotoğraf 8: <https://www.wittyfeed.com/story/6362/12-powerful-events-from-history-that-shook-the-world>

Fotoğraf 9: <http://histoirefanatique.tumblr.com/post/25585735907/silfarione-the-world-war-victims-by-george>

Fotoğraf 10: <http://www.stufftoblowyourmind.com/blogs/artatomical-joel-peter-witkins-harvest.htm>

Fotoğraf 11: http://www.helnwein.com/news/news_update/article_3588-Helnwein-Installations